

УДК 130.2:165.62

Н. Є. Шолуха
кандидат культурології, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Харківської державної академії культури

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ОСЕЛІ ҐАСТОНА БАШЛЯРА Й ЕМАНУЕЛЯ ЛЕВІНАСА

Домівка є невід'ємним елементом щоденних практик суб'єкта, потреба у вивченні яких закріпилася в гуманітарному знанні. Феноменологічний дискурс є класичним поглядом на оселю як на такий рівень повсякденного життя, який не поглинає в побутових проблемах, а, навпаки, виводить людину на гребінь життєвих хвиль. Тому актуальність дослідження зумовлено необхідністю осмислити погляд на домівку як на феномен формування суб'єкта.

Фундатор феноменології Едмунд Гусерль жалівся з того, що в нього немає жодного справжнього послідовника, адже кожен із його учнів тлумачив учення на власний манер. Проте необачним буде стверджувати, що подальший розвиток феноменології в зміненому вигляді негативно відбився на філософії. Адже послідовники першого феноменолога поглибили його думки, чим утворили власні філософські системи, які збагатили інтелектуальний простір сьогодення. Зокрема, французька феноменологічна школа має такі імена, як Моріс Мерло-Понті, Жан-Поль Сартр, Мішель Анрі, Жан-Люк Маріон, Емануель Левінас, Ґастон Башляр.

Філософія Емануеля Левінаса базується на Гусерлевих і Гайдеггерових феноменологічних інтенціях, які він наситив етикою. Думка Ґастона Башляра наочно демонструє методологічний потенціал феноменології шляхом аналізу художньої літератури та поезії. Але в таких різних, хоча зі сумнієм філософським корінням, мислителів спільною є категорія оселі. Тому метою статті є осмислення філософських систем Емануеля Левінаса й Ґастона Башляра як таких, де висвітлено феноменологічний концепт оселі.

Для досягнення мети буде розв'язано такі завдання: проаналізувати характеристики оселі в працях двох філософів, виявити спільні та відмінні риси оселі згідно з Ґ. Башляром і Е. Левінасом, показати феноменологічну модель формування особистості згідно з Ґ. Башляром і Е. Левінасом.

Дослідженню сприятиме звернення до таких праць філософів: «Поетика простору» (1958 р.) Ґастона Башляра, де здійснено феноменологічний аналіз оселі; «Тотальність і Нескінченне» (1961 р.), збірка «Важка свобода» (1963 р.) та «Інакше, аніж бути, або по той бік сутності» (1974 р.), із яких можна реконструювати цілісну картину уявлень Емануеля Левінаса про оселю.

Теоретичною базою розвідки є такі праці. Філософія Ґастона Башляра розглянута І. Шабановою як така, що формує новий тип раціональності й уявлення, які вибудовують особистість [6]. Н. Потребою було показано вертикальні та горизонтальні просторові орієнтири як сенсожиттєві координати суб'єкта у філософії Ґ. Башляра [4]. Л. Соколова провела порівняльне дослідження феноменологічних концепцій уявлення Ґ. Башляра та Ж.-П. Сартра, чим показала, що Башлярове розуміння марення в оселі зводиться до формування якісно нової реальності, на генерування якої спроможна творча особистість [5]. Левінасові інтенції щодо оселі розглянуто в працях французького філософа Ж. Дерріда, який показав філософію Е. Левінаса як філософію безпритульності, коли домівка стає тимчасовим притулком [9]; англійських дослідників Д. Газіра, котрий здійснив компаративістський аналіз категорії гостинності в Мартіна Гайдеггера та Емануеля Левінаса як продовжувачів традиції, започаткованої Ґ. Гегелем щодо погляду на бездомність як на модель людського буття [7]; Е. Вищогограда, у праці якого порівняно категорії автономії суб'єкта й гостинності в Емануеля Левінаса та Жака Дерріда [9].

Отже, огляд літератури показує, що, по-перше, феноменологічний аналіз оселі в Ґ. Башляра ще не став предметом дослідження, по-друге, тлумачення оселі Е. Левінасом зведено до аналізу феномена гостинності; по-третє, відсутні

будь-які спроби порівняти концепції оселі Е. Левінаса та Ґ. Башляра. Заповнення означених теоретичних прогалин присвячено розвідку.

Аналіз феномена оселі допоможе виявити як пізнавані, так і самостійні складові у двох феноменологічних системах. Першим загальним елементом у характеристиках оселі є фундаментальна необхідність людини жити в ній. Дослідження англійського дослідника Д. Дж. Газіра містить думку про те, що Е. Левінас наслідує започатковану Ґ. Гегелем традицію погляду на бездомність як на парадигму існування людини в сучасному світі. Начебто бездомність для філософа є не проблемою, яку варто вирішувати, а сутнісним аспектом людського існування [7, с. 11–12]. Проте Е. Левінас наголошував на первинності оселі в житті людини: «Не оселя розташовується у світі об'єктів, а світ об'єктів розташовується стосовно моєї оселі» [2, с. 168]. Також читаємо в Ґ. Башляра: «Оселя – наш куточок світу... Дім – воістину космос... Хіба не є чудовою найскромніша оселя крізь призму душі? ... Дім по-справжньому обживається не в його фактичній реальності ... Оселя витісняє випадкове, незначне в житті людини, наставляє його в постійності. Якби не дім, людина була б істотою розпорошеною істотою... Оселя – тіло й душа. Це первісний світ для людини» [1, с. 27–28]. Отже, оселя є необхідною умовою локалізації суб'єкта в просторі, тим територіальним тлом, у межах якого суб'єкт уперше усвідомлює себе в матеріально-речовому вимірі буття. Особистість формується саме завдяки оселі. Перші емоції, перший життєвий досвід людина набуває в межах оселі.

Проте мета процесу формування особистості є різною в обох філософів. Ґ. Башляр пише про «поклик безмежності з глибини душі» [1, с. 172] як категорії уявлення, марення, що формуються саме в оселі, про що детальніше йтиметься нижче. Зазначимо лише, що філософ наголосив на самовдоскопаленні, самопізнанні, тобто на зануренні у внутрішній світ суб'єкта, аби той зміг засвоювати потім світ зовнішній. Натомість Е. Левінас застосовував категорію гостинності як відкритості оселі для Іншого, який є чільною темою Левінасової філософії: «Зосередженість в оселі, відкритої для Іншого, тобто гостинність, – це конкретний і первісний факт людського зосередження» [2, с. 185]. Тобто, філософ наголошує не просто на самовдоскопаленні, а на психологічному зростанні до тієї стадії, коли людина спроможна жертвувати собою, допомагати ближньому, коли той завітає до її оселі. Е. Левінас пропонує збудувати міцну споруду, не відмежовуватися в ній від інших, а, навпаки, зробити її двері завжди відкритими для гостей.

Мотивація такого вчинку криється в старозавітній гостинності, але не класичного сюжету з прийомом гостей Авраамом, про який ще буде сказано, а про Ноя: «Вільна людина звернена до ближнього. Ніхто не спроможний врятуватися без інших. Зворотній бік душі не починається з середини. Це Господь зачинив за Ноем двері ковчегу, як із чудовою точністю сказано в книзі Буття» [3, с. 653].

Другим спільним елементом є позитивні емоції як базове відчуття, яке отримує людина, що зростає в оселі. Якщо Е. Левінас говорить про насолоду, то Ґ. Башляр – про марення. Обидві категорії наділено авторським тлумаченням.

Під насолодою Е. Левінас має на увазі не процес отримання втіх еротичного характеру, а вміння отримувати задоволення від самої змоги дихати, користуватися необхідними речами, розпоряджатися власним тілом і часом. Зокрема, Е. Левінас прописує механізм усвідомлення харчування як життєвого феномена: «Іжа як засіб укріплення – це обернення інакшого в Тотожне, що уособлює саму сутність насолоди: енергія інакшості, визнана як інакша, ...

як така, що підтримує сам акт, спрямований на цю енергію, в насолоді стає моєю енергією, моєю силою, мною» [2, с. 134].

Замість сновидінь і галюцинацій, Г. Башляр описує марення як змогу самоствердження у світі через усвідомлення оселі та себе в ній: «У мареннях про рідний дім, у сокровенній глибині нашого марення ми є причетними до первинного тепла, гарно темперованій матерії речового раю» [1, с. 29].

Не можна погодитися з Жаком Дерріда, котрий стверджував, що Левінасова думка продовжує традицію тлумачення людини як мандрівника, що не потребує власної домівки, коли оселя стає не важливою, а сутність гостинності криється в мові [9, с. 56, 58]. У цій тезі Е. Левінас максимально наближується до Г. Башляра, адже обидва філософи середохрестя процесу формування світогляду людини вбачають саме в оселі.

Третій елемент – це тлумачення дому як упорядкування, окультурення людиною простору. Відмінність полягає в тому, що Е. Левінас розкриває зміст категорії простору як усвідомлення себе в цьому світі й вагомості в ньому Іншого, тоді як Г. Башляр указує на уявлення як на можливість «обробки» простору людською свідомістю. Тобто, Левінасове тлумачення є етично орієнтованим, адже простір наче «розгортається» від інакшості, що з'являється в житті суб'єкта.

Оселя стає місцем зустрічі з Іншим, а відтак насичується етичним сенсом. В «Інакше аніж бути, або по той бік сутності» знаходимо: «У безперервній закритості його ... гість доручив себе ... й існуючий відвертається від себе до іншого із жестом наділення його хлібом, який щойно хотів покласти до свого рота» [8, с. 79].

Інтерпретація простору Г. Башляром експлікує внутрішній світ людини, демонструє можливості пізнавати й пояснювати, творчо осмислювати всесвіт. К межах Башлярової оселі внутрішній світ людини стає зовнішнім – зрозумілим, відкритим, прозорим. Знаходимо в Г. Башляра: «Перш за все кут – це притулок, який забезпечує нам одну з первісних цінностей буття: стійкість... Навколо нашого тіла, яке відчуває себе надійно вкритим, вибудовується уявна кімната. Тіні обертаються на стіни, меблі слугують парканом, драпіровка – дахом» [1, с. 124–125]. А також: «Дівчинка відкриває, що вона – це вона, коли виривається в зовнішній світ, можливо, такою є реакція на зосередженість у куточку буття ... Хіба повернеться дівчинка до свого будиночка, коли пізнає великий світ...?» [1, с. 125].

Четвертий спільний елемент міститься в поясненні оселі через її атмосферу. Атмосфера оселі є похідною від тези обох мислителів про усвідомлення людиною оселі як базової локації у формуванні світогляду. Людина, яка осмислює значущість оселі, створює її «внутрішній клімат».

Для Е. Левінаса в характеристиці оселі чільним є саме вміння робити її відкритою для когось. Тому філософ не приділяє уваги опису оселі. Із цієї причини Е. Левінас наголошує на тому, що біблійний Авраам зустрічав трьох мандрівників під деревом, а не під дахом своєї оселі. Тобто, атмосфера оселі, яка здатна створити затишок його мешканцям і бути гостинною для його відвідувачів, не пов'язана із жодною архітектурною спорудою. Атмосфера оселі походить від людини, яка здатна її створити навіть просто неба.

У свою чергу Г. Башляр через ретельний поетизований опис оселі від сходинок до шухляд старого комода конструює атмосферу. Однак не меблі та речі є запорукою атмосфери оселі, а інтерпретація власне оселі, меблів і речей уявою. Або словами Г. Башляра: «Крипта рідного дому. Для нас це вісь, навколо якої обертаються інтерпретації мрії думкою та, навпаки, інтерпретація думки мрією... Перед нами нерозривна єдність образу і спогадів, функціональна суміш уяви й пам'яті» [1, с. 35]. Або: «Будь-який куточок в оселі, у кімнаті ... де ми з радістю ховаємося, стиснувшись у грудку, є простір самотності для нашої уяви, а отже, зачаток кімнати, зародок будинку» [1, с. 124]. А тому робимо висновок: атмосфера оселі в тлумаченні як Г. Башляра, так і Е. Левінаса залежить від людини.

Останній, п'ятий, елемент, на якому варто зупинити увагу, – формування чоловічої та жіночої гендерних моделей поведінки в просторі оселі. Левінасова та Башлярова думки збігаються в патріархальному тлумаченні оселі як архітектурно створеної чоловіком і наповненої затишком зусиллями жінки.

Порівняймо: «Набуття затишку ... виникнення місця в просторі не є ... наслідком будівельного жесту, архітектури, що оформлює ландшафт, але народжується з внутрішнього простору Дому, – пише Е. Левінас, – де «виворіт» і «лицьовий бік» не можна було б відрізнити без жіночого існування, яке мешкає в ньому, яке і є самим мешканням. Це воно перетворює зерно на хліб, а льон на одяг» [3, с. 350]. А також: «Але як надати творчій активності господарчим справам? Унести в машинальний жест ясність свідомості, поєднавши протирання старих меблів із заняттям феноменологією, ми відчуємо, що милу домашню звичку збагачують нові враження... Так, протираючи меблі ... поет створює річ, підкреслює людську гідність речі, – знаходимо у Г. Башляра. – Внутрішня гармонія стін і обстановки дає змогу усвідомити, що оселю створюють жінки. Чоловіки вміють зводити лише зовнішні стіни. Цивілізація воску їм зовсім не відома» [1, с. 72]. Виходить, що жінка за біологічною статтю засвоює гендерну модель жіночої поведінки в оселі. Те саме відбувається й із чоловіком: він учиться бути чоловіком в оселі та завдяки їй. Водночас утворюється оселя як центр формування людини. Відтак формування людини й оселі є взаємопов'язаними процесами.

Осмилення феноменологічних концептів оселі Емануеля Левінаса та Гастона Башляра надає можливість дійти таких висновків.

По-перше, спільні риси, які можна було виділити у двох концепціях оселі. Оселю розглянуто як сутнісний аспект людського існування, у межах якого формується особистість. Позитивні емоції як психологічний настрій життя в оселі було пояснено Е. Левінасом через категорію насолоди як необхідний життєвий стан, якого людина набуває через матеріально-речовий вимір буття, Г. Башляр убачав такий стан через інтерпретацію цього світу маренням. Домівка як окультурення простору й формування атмосфери оселі, як Левінасовою філософією пояснюється як етично орієнтоване почуття, а Башляровою – як самопізнання та самовдосконалення. А також формування гендерних моделей поведінки, які зумовлено вмінням обертати будівлю на оселю, відмінну від інших, із власним саме психологічним кліматом, а не архітектурним портретом.

По-друге, феноменологічна модель формування особистості, згідно з Г. Башляром і Е. Левінасом, містить такі компоненти. Феноменологічні концепції оселі Гастона Башляра та Емануеля Левінаса містять конструювання людського простору існування як взаємно оборотний процес. З одного боку, оселя є простором формування особистості, вияву її внутрішнього світу, зв'язком із навколишнім світом. Позитивний світогляд, уява, почуття відповідальності, гендерні ролі виявляють себе саме в цьому місці. З іншого боку, людина формує оселю як архітектурно, так і змістовно – створює її атмосферу. Гостинність як соціальний вимір оселі показує соціальну «працездатність» оселі: вона є не лише центром формування особистості (тобто виявом внутрішнього), а й межею контактування особистості з навколишнім середовищем (тобто виявом зовнішнього). Відтак оселя у феноменологічних концепціях Гастона Башляра та Емануеля Левінаса виконує подвійну функцію: формує особистість і є об'єктом впливу з її боку.

Як продовження вивчення проблеми варто було б зупинитися на соматичному аспекті формування суб'єкта в межах оселі як елемента повсякденного життя.

Література

1. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Г. Башляр ; пер. с франц. – М. : РОССПЭН, 2004. – 376 с.
2. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное / Э. Левинас ; пер. с франц. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 416 с.

3. Левинас Э. Трудная свобода / Э. Левинас ; пер. с франц. – М. : РОССПЭН, 2004. – 752 с.

4. Потребна Н.А. Феноменологический анализ пространства / Н.А. Потребна // Актуальні проблеми слов'янської філології : зб. наук. ст. Серія «Лінгвістика і літературознавство». – 2010. – Вип. XXIII. – Ч. 1. – С. 406–413.

5. Солокова Л.Ю. Ж.-П. Сартр и Г. Башляр: две феноменологические концепции воображения / Л.Ю. Соколова // Размышления о философии на перекрестке второго и третьего тысячелетий : сб. к 75-летию М.Я. Корнеева. – Вып. 11. – СПб. : СПбФО, 2002. – С. 141–150.

6. Шабанова И.Л. Концепция человека в философии Гастона Башляра : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.03 / И.Л. Шабанова ; Московский пед. гос. ун-т. – М., 2002. – 145 с.

7. Gauthier D.J. Martin Heidegger, Emmanuel Levinas and the politics of dwelling: a dissertation ... of doctor of philosophy / D.J. Gauthier. – 2004. – 283 p.

8. Levinas E. Otherwise than being, or, Beyond essence / E. Levinas ; translated from French by A. Lingis. – Pittsburgh : Duquesne University Press, 2004. – 205 p.

9. Wyschogrod E. Autochthony and Welcome: Discourses of Exile in Levinas and Derrida / E. Wyschogrod // Derrida and Religion: Other Testaments / ed. by Y. Sherwood & K. Hart. – Routledge ; New York ; London, 2005. – P. 53–62.

Анотація

Шолухо Н. Є. Феноменологічні концепції оселі Гастона Башляра й Еманюеля Левінаса. – Стаття.

У статті розглянуто концепції оселі як базового аспекту існування суб'єкта у феноменологічних системах філософствування Еманюеля Левінаса та Гастона Башляра. Суб'єкт володіє фундаментальною здатністю зростати й розвиватися у власній оселі як географічному та матеріальному тлі формування особистісних властивостей. Оселя викликає в пам'яті позитивні емоції, які також є творчими здібностями особистості в процесі пізнання й засвоєння всесвіту: Е. Левінас описує насолоду, Г. Башляр говорить про марення, Дім уособлює територію, у межах якої формується вміння суб'єкта окультурювати й пояснювати простір життя навколо себе. Атмосфера оселі є результатом творення суб'єктом сприятливого емоційного клімату. За допомогою створення житла та атмосфери в ньому формуються жіноча й чоловіча гендерні моделі. Дім, згідно з Г. Башляром, показано як такий, що творить особистість і надає можливість, завдяки уяві та маренню, формувати і збагачувати себе й всесвіт. Левінасову концепцію оселі показано як етично виважену та спрямовану на прийняття в домі Іншого.

Ключові слова: феноменологія, оселя, гостинність, відповідальність, марення.

Аннотация

Шолухо Н. Е. Феноменологические концепции дома Гастона Башляра и Эмманюэля Левинаса. – Статья.

В статье рассмотрены концепции дома как базового аспекта существования субъекта в феноменологических системах Эмманюэля Левинаса и Гастона Башляра. Субъект обладает базовой способностью расти и развиваться в собственном доме как географической и материальной основе формирования личностных качеств. Дом вызывает в памяти позитивные эмоции, которые способствуют творческому пониманию в процессе познания и освоения мира: Э. Левинас описывает наслаждение, Г. Башляр говорит о грёзах. Дом представляет собой территорию, в пределах которой формируется умение субъекта окультуривать и объяснять жизненное пространство вокруг себя. Атмосфера дома является результатом создания субъектом благоприятного эмоционального климата. Посредством создания дома и атмосферы в нём формируются женская и мужская гендерные модели. Дом, согласно Г. Башляру, показан как формирующий личность и дающий возможность посредством воображения и грёз создавать и обогащать себя и мир. Концепция дома у Э. Левинаса показана как этически выверенная и направленная на принятие в доме Другого.

Ключевые слова: феноменология, дом, гостеприимство, ответственность, грёзы.

Summary

Sholukho N. Ye. Phenomenological concepts of the house of Gaston Bachelard and Emmanuel Levinas. – Article.

The concepts of the house to be the basic aspect of the subject existence in Emmanuel Levinas' and Gaston Bachelard's phenomenological philosophizing systems are contemplated. The subject has the fundamental demand to grow and develop in his own house that is geographical and material background for the formation of personal qualities. The house represents positive emotions, also to be the creative abilities of the personality in the course of cognition and familiarization of the world: Levinas describes pleasure, Bachelard talks about dreams. The house features a territory within which the ability of the subject to enculturate and to explain life space around is formed. The house atmosphere is a result of the subject's creation of favorable emotional climate. Female and male gender models are formed in the house by means of creation of the dwelling and the atmosphere. Bachelard shows the house to be creating the personality and giving the ability to form and enrich itself and the world around by means of imagination and dreams. Levinas' concept of the house is shown to be ethically verified and directed to accept the Other in the house.

Key words: phenomenology, house, hospitality, responsibility, dreams.